УДК 75.03:793.31(=214.58)(460)«19»
DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/83-1-20

Світлана ДОЛЕСКО,
orcid.org/0000-0001-6702-5606
докторка філософії з образотворчого мистецтва, декоративного мистецтва, реставрації,
доцентка кафедри мистецтвознавчої експертизи
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв,
директорка
Центру Української Культури та Мистецтва
(Київ, Україна) svitlana@dolesko.com

Євгеній ШИШЛЮК,
orcid.org/0000-0002-7358-7864
доктор філософії з образотворчого мистецтва, декоративного мистецтва, реставрації,
доцент кафедри мистецтвознавчої експертизи
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
(Київ, Україна) e.shyshliuk@gmail.com

ХУДОЖНЯ ТВОРЧІСТЬ МІКАЕЛИ ФЛОРЕС АМАЯ: СИМБІОЗ ФЛАМЕНКО Й НАЇВНОГО МИСТЕЦТВА

У середовищі всесвітньо визнаних митців ромського походження виокремлено особистість Мікаели Флорес Амаї (псевдонім Ла Чунга) – іспансько-ромської танцівниці фламенко й мисткині напрямку народного малярства. Незвичайний синтез танцю й живопису в одній особистості робить постать Ла Чунги вкрай актуальною для вивчення мистецтвознавцями. Її картини, які є типовими зразками наївного мистецтва, випромінюють статичну радість буття, виражену авторкою з особливою пристрастю. Мета статті полягає в аналізі витоків, основних етапів і типових ознак риси творчості Мікаели Флорес Амая (Ла Чунги), обумовлених еволюцією від танцю фламенко до образотворчого мистецтва. Методологія дослідження складається з хронологічного методу, системного й мистецтвознавчого аналізу та логіко-узагальнюючого методу. Узагальнені результати. У ході дослідження біографії Ла Чунги, акцентовано на її ромському походженні й зростанні в колі практиків фламенко в м. Барселона (Іспанія). Наголошено на увазі іспанської творчої еліти до непересічного танцювального таланту Ла Чунги, її неповторного стилю експресивних танців босоніж, завдяки чому мисткиня здобула любов шанувальників фламенко у всьому світі. Встановлено, що Ла Чунга практикувалась у наївному мистецтві паралельно з реалізацією як одна з найвидатніших танцівниць фламенко своєї епохи, а по завершенню в 1990-х рр. танцювальної кар'єри цілком змістила акцент на свою художню творчість. Проаналізовано її творчу манеру (досконале володіння пластичними формами, гармонійне поєднання яскравих кольорів, чисте тло, тяжіння до створення автопортретних зображень та до теми ромського життя й фламенко) й найбільш знакові виставкові проєкти (1964, 2019, 2021 рр. та ін.). Встановлено, що основоположною віссю творчої діяльності Ла Чунги є тісний діалог мистецтва танцю й живопису.

Ключові слова: *Ла Чунга, наївний живопис, роми, ромське мистецтво, художня виставка, Пабло Пікассо, Сальвадор Далі.*

Svitlana DOLESKO,
orcid.org/0000-0001-6702-5606
PhD of Fine art, Decorative Art, Restoration,
Associate Professor at the Department of Art Expertise
National Academy of Culture and Arts Management,
Director
Center of Ukrainian Culture and Arts
(Kyiv, Ukraine) svitlana@dolesko.com

Yevhenii SHYSHLIUK,
orcid.org/0000-0002-7358-7864
PhD of Fine art, Decorative Art, Restoration,
Associate Professor at the Department of Art Expertise
National Academy of Culture and Arts Management
(Kyiv, Ukraine) e.shyshliuk@gmail.com

ART WORKS OF MICAELA FLORES AMAYA: A SYMBIOSIS OF FLAMENCO AND NAIVE ART

Among internationally recognized artists of the Roma origin, the personality of Micaela Flores Amaya (pseudonym La Chunga), a Spanish-Roma flamenco dancer and folk painting artist, is distinguished. An unusual synthesis of dance and painting in one person makes La Chunga's figure extremely relevant for art historians. Her paintings, which are typical examples of naive art, radiate the static joy of being, expressed by the author with extraordinary passion. The purpose of the article is to analyze the origins, main stages and typical features of Micaela Flores Amaya (La Chunga)'s art works, caused by the evolution from flamenco dance to fine art. The research methodology consists of a chronological method, systematic and art historical analysis, as well as logical and generalizing method. The results have been summarized. The study of La Chunga's biography focuses on her Roma origin and growth in a circle of flamenco practitioners in Barcelona (Spain). The article emphasizes the attention of the Spanish creative elite to La Chunga's outstanding dance talent, her unique style of expressive barefoot dancing, thanks to which the artist won love of flamenco fans around the world. It was found that La Chunga practiced naive art in parallel with her realization as one of the most prominent flamenco dancers of her era, and after completing her dance career in the 1990s, she completely shifted the focus to her artistic work. The article analyzes her creative style (perfect mastery of plastic forms, harmonious combination of bright colors, clean background, tendency to create self-portrait images and the theme of Roma life and flamenco) and the most significant exhibition projects (1964, 2019, 2021, etc.). It was found that the fundamental axis of La Chunga's creative activity is a close dialogue between the art of dance and painting.

Key words: *La Chunga, naive painting, Roma people, Roma art, art exhibition, Pablo Picasso, Salvador Dali.*

Постановка проблеми. Мікаела Флорес Амайя (Micaela Flores Amaya) (1938 р.н.), всесвітньо відома ромка під псевдонімом Ла Чунга (La Chunga) – неординарна постать в історії іспанського мистецтва XX століття. Її діяльність являє собою нетипове поєднання в діяльності однієї мисткині мистецтва танцю фламенко та наївного живопису в одній особистості. А якщо врахувати її ромське коріння, очевидним є самобутня експресивність обох напрямків її творчості.

Ла Чунга здобула славу як босонога ромська танцівниця, чиї танці вражали своїм запалом, жагою до життя й простотою. Про її винятковий танцювальний «почерк» фламенко свідчить той факт, що знакові художники XX століття, Сальвадор Далі й Пабло Пікассо, захоплювались нею, втілювали образ талановитої ромки у своїх картинах. Ла Чунга створювала яскраві за колоритом картини, навіяні ромськими мотивами та характером мистецтва фламенко. Цей творчий феномен потребує введення в мистецтвознавче середовище України, оскільки в суспільстві є інтерес до вивчення історії, культури й мистецтва ромської спільноти. А надто – найвизначніших її представників.

Аналіз досліджень. Одним із перших ґрунтовних матеріалів про неї стала стаття «Новий початок Ла Чунги» у журналі Guidepost (1970), де висвітлено повернення мисткині на сцену після перерви (Stewart, 2023). Її співпрацю з Сальвадором Далі у галузі «фламенко-екшн живопису» проаналізовано у блоці Flamenco Blog (Engel, 2017). Окремі біографічні факти містяться у публікаціях про відомих діячів, пов'язаних з Ла Чунгою – зокрема, скульптора Маріано Бенльюре (Moltó, 2011) та тореро Луїса Мігеля Домінгіна. Її інтерв'ю з особистих питань оприлюднило видання Vanity Fair (Vegas, 2018).

Про її участь у фестивалі PALABRA та виставці у галереї Armaga повідомляло видання Tamtampress (Otero, 2021). Сама галерея Armaga, що неодноразово експонувала роботи Ла Чунги, містить довідкові матеріали про художницю на своєму сайті [8]. Огляд виставки 2019 року опублікував блог La Odisea de los Días, оцінивши яскравість і оптимізм її полотен (Toledo, 2019). Надзвичайно цінним джерелом, де містяться особисті фото Ла Чунги, репортажі з відкриття виставок її робіт та фото окремих робіт, є її фан-сторінка в соціальній мережі Інстаграм.

Попри те, що трансформацію та актуалізацію ромського мистецтва другої половини XIX – початку XXI ст. ґрунтовно досліджено в українському мистецтвознавстві (Шишлюк, 2024), проте сьогодні постать Ла Чунги та її творчість залишаються мало дослідженими не лише зарубіжними, а й українськими науковцями. Нечисленні наукові зарубіжні матеріали розглядають окремо або її внесок у фламенко, або доробок як художниці – бракує комплексних студій, в яких наявний аналіз взаємодії цих двох граней її таланту. Аналіз цих матеріалів обумовив **мету статті** – проаналізувати витоки, ключові етапи й характерні риси творчості Мікаели Флорес Амая (Ла Чунги), обумовлені еволюцією від танцю фламенко до наївного малярства.

Виклад основного матеріалу. Ла Чунга народилась у 1938 р. в м. Марсель (Франція) в родині андалузьких ромів, які мігрували до Франції на тлі тогочасних військових потрясінь в Європі та менше ніж за рік після її появи на світ оселились

в м. Барселона (Іспанія). Родина мешкала в типовому ромському кварталі – дитинство Ла Чунги пройшло серед майстрів фламенко, від яких вона перейняла ази цього традиційного іспанського танцю. Уже з шестирічного віку вона полюбляла танцювати на вулицях міста, заробляючи собі таким чином на їжу та одяг. Прізвисько La Chunga, що означає «потворна і маленька», закріпилось за Мікаелою Флорес Амая ще з дитинства. Проте талант Ла Чунги здобув світове визнання і славу, тому нині це прізвисько аж ніяк не асоціюється з потворністю, а радше уособлює непересічну творчу особистість.

Її невимушений «дитячий» танець, сповнений витонченості, легкості й експресії, досить швидко привернув увагу творчого середовища – уже в підлітковому віці дівчина була улюбленою моделлю художників. А після знайомства Ла Чунги з легендарною танцівницею фламенко Пасторою Імперіо (Pastora Imperio), остання взяла юну ромку під свою опіку, всіляко підтримуючи й розвиваючи її талант (Stewart, 2023). З часом Ла Чунга настільки відшліфувала свої танцювальні навички, сформувавши авторський стиль, що стала натхненням для цілої плеяди видатних іспанських художників. Їх приваблювало те, що в її танцях босоніж уособлена душа ромського та іспанського народів, їхня невимовна жага до життя, запальний темперамент.

Образ Ла Чунги увіковічнено в полотнах Сальвадора Далі. Саме завдяки цим митцям танцівниця стала улюбленицею іспанської інтелектуальної еліти середини XX століття. Зокрема, в 1958 р. Сальвадор Далі запросив Ла Чунгу взяти участь в унікальному перформансі – вона імпровізувала танець фламенко, перебуваючи на чистому полотні, а її ноги були в фарбі (рис. 1).

Рис. 1. Мікаела Флорес Амая (Ла Чунга) танцює для Сальвадора Далі на білому полотні (Іспанія, с. Порт-Лігат, вересень 1958). Фото: Роберт Дешарн

У паузах між танцями художник створював ескізи прямо під її ногами. Це була своєрідна гра танцю та живопису, що стала поштовхом для танцівниці надалі практикуватись в царині наївного малярства (Engel, 2017). В інтерв'ю для журналу Paris Match, Ла Чунга описує цю подію: «Далі більше подобалося фотографувати. Я почала танцювати, але я нанесла стільки чорної фарби на ноги, що все було розмазано. Йому було байдуже, він перевертав полотно, фарби змішувалися з землею та камінням, але він кричав: «Чудово, піднесено!» (Moltó, 2011).

Розвиваючись як танцівниця фламенко, Ла Чунга захопилась малярством. Свого часу тореадор Луїс Мігель Домінгін (ісп. Luis Miguel Dominguin), запросив її на свою кориду, а згодом познайомив із видатним іспанським художником Пабло Пікассо. Після зустрічі з танцівницею та її творами митець з іспанської Малаги вигукнув свою знамениту фразу: «Мені знадобилося 70 років, аби досягти того, до чого зуміла дійти ця дівчина» (Vegas, 2018). Натхненний її незвичайним талантом, Пабло Пікассо охрестив роботи Ла Чунги «яскравим наївом», відзначивши особливу хроматичну гаму її полотен. Окрім Пабло Пікассо, юна художниця-початківець захопила своєю художньою творчістю чимало визначних митців того часу. Зокрема, її шанувальниками були Жоан Міро (ісп. Joan Miro) та Хосеп Гіноварт (ісп. Josep Guinovar). Вони заохочували перші кроки Ла Чунги в образотворчому мистецтві.

За роки танцювальної кар'єри вона досягла світового визнання: гастролювала найпрестижнішими театрами світу, викликаючи фурор серед шанувальників фламенко в Нью-Йорку, Парижі, Сіднеї, Токіо й багатьох інших містах. Реалізувалась і в кіно: до її фільмографії належать «Порада мертвого жокея» (1957), «Назад до дверей» (1959), «Хуан Педро Скіфір» (1961), «Сьєрто роздумів: Ла Чунга» (1978), «Вампір у Венеції» (1988), «Тато Пікільйо» (1998). У 1990-х пішла зі сцени, полишивши танець і кіномистецтво, цілковито зосередившись на своїй другій, художній грані.

Попри те, що танець для Ла Чунги завжди був на першому місці, заняття живописом вона не полишала навіть здобувши світову славу. Перша персональна виставка її творів відбулася в 1964 р. в галереї Маруані Мерсьє (Франція, м. Париж), коли Мікаелі було лише 16 років. Згодом, а надто,

після завершення танцювальної кар'єри, її роботи експонувалися у багатьох європейських країнах та провідних містах Іспанії. Після дебютної персональної виставки у 2001 р., роботи Ла Чунги ще чотири рази (у 2006, 2009, 2015 та 2021 рр.) були представлені в галереї Armaga (м. Леон, Іспанія) (La Chunga).

Так, у вересні 2021 р. відбулася чергова виставка творів Ла Чунги, де на експонованих полотнах ожили колоритні образи іспанських ромів. Ці картини, ніби дитячі малюнки, випромінювали неабияку красу, поезію та емоційність. Це ті риси, яких бракує багатьом академічним живописцям. Вона завжди присвячувала свої роботи глядачеві, а на даній виставці представила низку картин, присвячених їй самій та своїм легендарним танцям. Адже в останні роки через погіршення стану здоров'я, Ла Чунзі важко танцювати на сцені. Тож, на полотнах вона увіковічнила себе у різнобарвних сукнях зі шлейфами, зокрема у своєму улюбленому горошку (рис. 2).

За кілька років перед тим, в серпні 2019 р. в культурному центрі Alhondiga м. Хіхон (Іспанія) відбулася виставка її робіт (рис. 3–5). Експозиція презентувала роботи мисткині у стилістиці наївного мистецтва. Представлені картини були сповнені барв та оптимізму. Серед сюжетів превалювали танець, весілля тощо. У простих мазках відбилися спогади легендарної танцівниці. Вдивляючись у полотна Ла Чунги, виникає усвідомлення, що для продукування мистецтва не потрібні ні перфекціонізм техніки, ні суворі канони, ні математичні перспективи.

З нагоди участі Ла Чунги у фестивалі PALABRA (міжнародний фестиваль поезії та мистецтва слова, який з 2002 р. щороку проводиться в іспанському м. Хіхон), вищезгадана галерея Armaga підготувала видання про цю художницю. У цьому для того, щоб проінформувати глядачів про поєднання танцю фламенко та живопису у доробку Ла Чунги, висвітлено окремі моменти з її творчої та життєвої кар'єри. Видання містить також історичні світлини Ла Чунги та вірші відомих іспанських поетів, які вони присвятили славетній босоногій ромці. Ця книга перегукується з брошурою 1964 р. під назвою «Циганка босоніж». У ній також зібрані вірші на честь Ла Чунги від таких авторів, як Хосе Бергамін (Jose Bergamin), Блас де Отеро (Blas de Otero), Рафаель Альберті (Rafael Alberti), Хосе Мануель Кабальєро Бональд (Jose Manuel Caballero Bonald) та ін. (Otero, 2021).

Картини Ла Чунги, які є типовими зразками наївного мистецтва, випромінюють статичну радість буття, виражену авторкою з особливою

Рис. 2. Мікаела Флорес Амая (Ла Чунга) біля своїх робіт в галереї Armaga (Іспанія, м. Ліон, 2021). Фото: Вісенте Гарсія

Рис. 3–5. Мікаела Флорес Амая (Ла Чунга), виставка картин в культурному центрі Alhondiga (Іспанія, м. Хіхон, 2019)

пристрастю. Водночас вони позбавлені зайвого пафосу. Попри очевидну наївність зображень, Ла Чунга демонструє чудове відчуття кольорової гами, обирає виважені за інтенсивністю тони та моделює м'які переходи між ними – її яскравим творам притаманна гармонія яскравих кольорів, де немає різких дисонансів. В її палітрі відбивається андалузьке сонце, світло Іспанії. Вона використовує колір як музичну мову, аби передати спогади про дитинство, пристрасть танцю чи оповідь пензля, зануреного у палітру збалансованих тонів. Це світ інтимних переживань, які живлять усе її творче життя. Композиції набувають особливої легкості й повітряності: зображувані фігури ніби витають у безмежному просторі полотна, де зазвичай наявне однотонне тло, в якому немає надмірної деталізації.

У всіх її творах тісно переплетені фламенко, вибуховий ромський темперамент та барвисте ромське народне мистецтво. Так, ритм танцю віддзеркалюється у хвилеподібних обрисах постатей у барвистому вбранні, що наслідують нескінченну пульсацію фламенко, яке наповнює все довкілля. Танець, ритм, грація та рух пронизують кожну картину. А коли фігури втрачають плавні обриси, то передають тремтіння танцю в навколишнє середовище, ніби крик чи декламація крізь випромінювання барв (рис. 6).

У своїх роботах Ла Чунга досягає споглядальної гармонії на основі інтуїтивного пориву, відповідно до яскравої кольорової гами, що не порушує спокійного задуму. Тут художниця мріє та занурюється у традиції ромської культури свого

Рис. 6. Мікаела Флорес Амая, біля своїх робіт в галереї Armaga (Іспанія, м. Ліон, 2015). Фото: CUEVAS

дитинства. Вона інтуїтивно передає її дух, глибоку експресію та радісний оптимізм. Ла Чунга малює своїх близьких – батьків, з якими колись танцювала у дитинстві, сестру та доньку. Вони – невід'ємна частина її творчого світу. Загалом, у багатьох її творах працює ромська етнічна пам'ять, піднімається на поверхню кочова культура ромів. Типовою в цьому контексті є робота «Циганка з малятами» (2021) (рис. 7).

При аналізі понад 20 робіт мисткині, відмічено її схильність до створення майже у всіх роботах, де є жіночі постаті, автопортретних образів – у

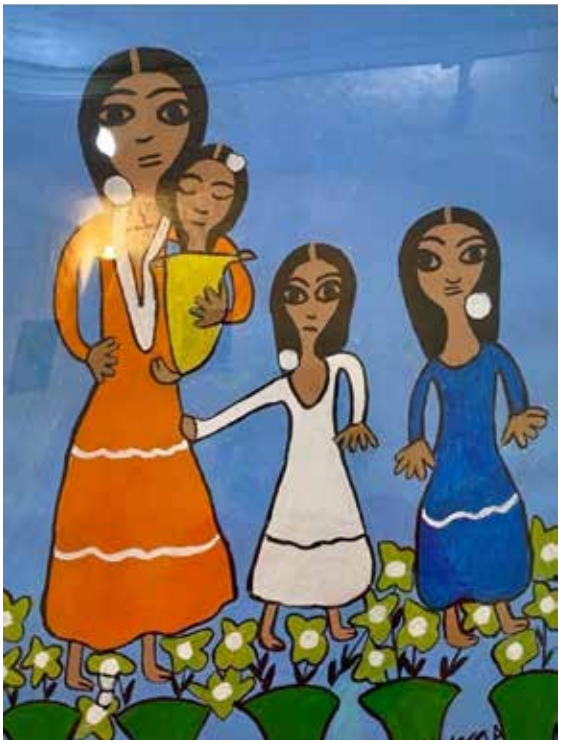

Рис. 7. Мікаела Флорес Амая (Ла Чунга) «Циганка з малятами» (2021)

великих красивих очах, овалі обличчя, яскравочорному волоссі й граційній фігурі глядач легко впізнає Ла Чунгу (рис. 8). Загалом, вона демонструє досконале володіння пластичними формами відповідно до високого естетичного смаку (Toledo, 2019). А свою художню творчість не відділяє від фламенко – вона відчуває себе однаково щасливою і в моменти танцю, і під час написання кожної нової роботи. Мисткиня все життя танцює: спочатку на вуличках Барселони, потім на найвідоміших сценах світу, і, безумовно, на полотні.

І що в моменти танцю, що в кожній своїй роботі Ла Чунга однаково красива, харизматична й щира зі своїм глядачем. «Я малюю, аби розповісти все те, що вже не можу висловити через танець», – зізнається художниця. Їй це вдається повною мірою. Ла Чунга оживляє барвистий світ фламенко – через ностальгійні спогади тієї, хто колись вражав цим танцем усю Іспанію. Лінії, кольори, композиції – у них б'є життя, яке не може згаснути (Pintura con el duende del flamenco).

Висновки. Творчий шлях всесвітньо відомої ромської мисткині Мікаели Флорес Амая

Рис. 8. Мікаела Флорес Амая (Ла Чунга) поруч зі своєю роботою (м. Мадрид, Іспанія, 2019)

(Ла Чунги), є унікальним поєднанням мистецтва танцю фламенко та наївного живопису. На обох цих поприщах вона досягла вершин слави. З дитинства вона захоплювалася танцями, виступала на вулицях, а згодом стала ученицею легендарної Пастори Імперіо. Образ Ла Чунги надихнув багатьох видатних художників до створення видатних полотен, а поети присвячували їй свої вірші.

У 1990-х рр. Ла Чунга залишила сцену, де прославилася танцями фламенко босоніж. З того часу вона присвятила себе живопису, створюючи полотна у стильовій манері наївного мистецтва. Її роботи передають радісний оптимізм, навіяний ромською культурою дитинства та спогадами про танець фламенко. Жіночим постатям притаманні ознаки автопортретів – у переважній більшості зображуваних жінок проглядається поєднання ромських рис обличчя, традиційного вбрання і їхньої діяльності на поприщі фламенко. Творчий доробок Ла Чунги вирізняється статичною пластикою й легкістю форм із переважанням хвилеподібних ліній, яскравим та гармонійним колоритом. З'ясовано, що картини Ла Чунги неодноразово експонувалися на персональних та групових виставках в Іспанії та за кордоном.

Отже, творчість Мікаели Флорес Амая (Ла Чунги) демонструє непересічне поєднання мистецтва танцю фламенко та наївного живопису, на тлі ромського колориту, що робить постать Ла Чунги вкрай цікавою та актуальною для подальшого вивчення. Аналіз її доробку дозволяє глибше зрозуміти творчий потенціал ромських митців, феномен наївну в іспанському мистецтві та його нерозривний зв'язок із фольклорною хореографією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шишлюк Є. Г. Образ ромів в європейському живописі : дис…. Д-ра філос. … : 023 – «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація». Київ, 2024. 220 с.
2. Engel H. How Salvador Dalí became a flamenco action painter. *Flamenco Artworks. Hannet Engel.* URL: https://flamenco-blog.com/2017/01/13/salvador-dali-was-a-flamenco-action-painter-2/ (дата звернення: 07.07.2024).
3. La Chunga (@lachungaspain). *Instagram.* URL: https://www.instagram.com/lachungaspain/ (дата звернення: 25.06.2024).
4. La Chunga. *Galería Ármaga.* URL: https://armaga.com/artistas/la-chunga/ (дата звернення: 07.07.2024).
5. Moltó D. La Chunga: «Este cáncer no va conmigo. Intento no pensar en él y la pintura me ayuda». *El Mundo.* URL: https://www.elmundo.es/elmundo/2011/09/23/alicante/1316809539.html (дата звернення: 01.07.2024).
6. Otero E. Arranca el Festival PALABRA con una exposición de la Chunga y su naïf luminoso en Ármaga. *Tam-Tam Press.* URL: https://tamtampress.es/2021/09/24/arranca-el-festival-palabra-con-una-exposicion-de-la-chunga-y-su-naif-luminoso-en-armaga/ (дата звернення: 01.07.2024).
7. Pintura con el duende del flamenco. *Galería Ármaga.* URL: https://armaga.com/pintura-con-el-duende-del-flamenco/ (дата звернення: 07.07.2024).
8. Stewart J. La Chunga: a new beginning. *Guidepost.* URL: https://www.guidepost.es/a-guidepost-reprint-la-chunga-a-new-beginning-19-june-1970/ (дата звернення: 03.07.2024).
9. Toledo F. B. La Chunga, flamenca y pintora. La odisea de los días. URL: http://laodiseadelosdias.blogspot.com/2019/08/la-chunga-flamenca-y-pintora.html (дата звернення: 04.07.2024).
10. Vegas V. La Chunga: «Nunca he aceptado tratos de cama». *Vanity Fair.* URL: https://www.revistavanityfair.es/sociedad/celebrities/articulos/la-chunga-bailaora-pintora-exposicion-nunca-he-aceptado-tratos-de-cama/31840 (дата звернення: 07.07.2024).

REFERENCES

1. Shyshliuk, Ye. (2024). Obraz romiv v yevropeiskomu zhyvopysi [The image of the Roma in European painting] : dys…. D-ra filos. … : 023 – «Obrazotvorche mystetstvo, dekoratyvne mystetstvo, restavratsiia». Kyiv, 2024. 220 s. [in Ukrainian].
2. Engel, H. (2017). *How Salvador Dalí became a flamenco action painter.* Flamenco Artworks. Hannet Engel. Retrieved from https://flamenco-blog.com/2017/01/13/salvador-dali-was-a-flamenco-action-painter-2/
3. La Chunga [La Chunga]. *(@lachungaspain).* (n.d.). Instagram. Retrieved from https://www.instagram.com/lachungaspain/ [in Spanish].
4. *La Chunga* [La Chunga]. *(*n.d.). Armaga. Retrieved from https://armaga.com/artistas/la-chunga/ [in Spanish].
5. Moltó, D. (2011). *La Chunga: 'Este cáncer no va conmigo. Intento no pensar en él y la pintura me ayuda'* [La Chunga: «This cancer is not with me. I try not to think about him and painting helps me»]. El Mundo. Retrieved from https://www.elmundo.es/elmundo/2011/09/23/alicante/1316809539.html [in Spanish].
6. Otero, E. (2021). *Arranca el Festival PALABRA con una exposición de la Chunga y su naïf luminoso en Ármaga* [The PALABRA Festival kicks off with an exhibition of La Chunga and her luminous naïf in Ármaga]. Tam-Tam Press. Retrieved from https://tamtampress.es/2021/09/24/arranca-el-festival-palabra-con-una-exposicion-de-la-chunga-y-su-naif-luminoso-en-armaga/ [in Spanish].

7. *Pintura con el duende del flamenco* [Painting with the Flamingo Goblin]. (n.d.). Galería Ármaga. Retrieved from https://armaga.com/pintura-con-el-duende-del-flamenco/ [in Spanish].

8. Stewart, J. (2023). *La Chunga: a new beginning.* Guidepost. Retrieved from https://www.guidepost.es/a-guidepost-reprint-la-chunga-a-new-beginning-19-june-1970/

9. Toledo, F. B. (2019). *La Chunga, flamenca y pintora* [La Chunga, flamenco and painter]. La odisea de los días. Retrieved from http://laodiseadelosdias.blogspot.com/2019/08/la-chunga-flamenca-y-pintora.html [in Spanish].

10. Vegas, V. (2018). *La Chunga: «Nunca he aceptado tratos de cama»* [La Chunga: «I have never accepted bed deals»]. Vanity Fair. Retrieved from https://www.revistavanityfair.es/sociedad/celebrities/articulos/la-chunga-bailaora-pintora-exposicion-nunca-he-aceptado-tratos-de-cama/31840 [in Spanish].